

СЕВЕРОИЗТОЧНА ТРАКИЯ VII — X ВЕК

Димчо В. Момчилов

През VI в. Византийската империя води войни не само на Балканите, но и в Мала Азия, а при управлението на Юстиниан I — и далеч на запад. Това значително усложнява задачите на империята във време, когато натискът на славяни и авари, а по-късно и на прабългари от север, се засилва¹. В невъзможност да задържи новите си врагове поради своята заетост на изток, Византия прибегва към усиляване на защитните средства на Балканския полуостров. Както отбелязва Д. Овчаров, укрепяването на балканските провинции се превръща в първостепенен и жизнен въпрос за нея. Тази дейност се развива в две посоки: увеличаване на войските в граничните крепостни гарнизони и изграждане на гъвкави и здрави системи от укрепления².

Известно е, че масовото заселване на славяни на Балканския полуостров, започнало в самото начало на VII в., става не само в земите между река Дунав и Стара планина, но и на юг от планините. Ив. Дуйчев стига до извода, че големи множества славяни са се настанили и в редица важни градове — Адрианопол, Филипопол, Верея и др. Трябва да се предполага, че славяни са се заселили и в Североизточна Тракия. И преди това тези земи са били обект на множество варварски нападения. За разоряване в 583 г., свързано с нападението на аварския хаган и установяването му в Акве Калиде поради стратегическото му местоположение, пише Ив. Дуйчев³. Някои сондажни проучвания, както и системните археологически разкопки потвърждават тезата, че голяма част от ранновизантийските крепости са били разрушени и в никакъв случай тяхното завладяване не е ставало по мирен път. Тази археологическа констатация допълва мнението на редица автори, че мощната отбранителна система, изградена от Византия през V—VI в., рухнала още в края на VI в. или най-късно през втората половина на VII в.⁴ В резултат на големите разорения районите около най-често използваните пътища и проходи се обезлюдяват и настъпват съществени демографски промени, характерни за района до втората половина на IX в. Предполага се, че през VII в. най-вероятно е била осъществена колонизация, тъй като във връзка с църковните реорганизации на Византия тези територии остават подвластни на епархия Филипопол. Това е видно от notiциите, свързани с Епифаний Кипърски⁵. Пак във връзка с това П. Мутафчиев посочва, че “черноморските покрайнини към Айтос, Месемврия и Созопол, а също и цялата област на Странджа”⁶ са лежали извън владенията на Филипополската епархия. Срещашото се в един малко по-късен списък сред тези notiции епископство

Маркели⁷ подсказва, че поне част от коментирия район е влизала във Филіпополската епархия. Посочените действия на Византия са опит с други средства да задържи определени територии.

Североизточна Тракия, предимно южните подножия пред Върбишкия, Ришкия и Айтоския проход, след 681 г. се превръща в буферна зона между Византия и България с еднакво стратегическо значение и за двете държави. И ако и преди 681 г. източностаропланинските проходи, особено Ришкият, като по-лесно преодолими са имали твърде обикновена роля, след създаването на българската държава значението им нараства неимоверно много и се пренася върху целия район, разположен южно пред тях. Част от пътната ранновизантийска мрежа се превръща в основа на бъдещата пътно-комуникационна система от VII — X в., вече за връзки на Византия с България и обратно. Съществени различия между ранновизантийската и пътната система по време на Първото българско царство няма. Това е потвърждение, че в своето начално развитие българската държава не само се възползва от създадената от Византия през V — VI в. пътна мрежа, но след съответно преустройство използва отбранителни звена от ранновизантийската укрепителна система след съобразяване с направленията Константинопол — Плиска и Константинопол — Преслав. Не би било възможно българите да приспособят пътищата съобразно със своите военни, съобщителни и търговски цели, ако България не използва основни части от старата византийска отбранителна система. Още повече че районът, визиран тук, и особено южните части до предпланините, е жизнено важно звено за България. Оттук тя е в състояние да парира успешно настъплението на Византия на север и да осъществи своите набези на юг към Тракия. Обратно — Византия, владеейки тези земи, има по-леката задача да настъпва фронтално срещу българските столици. Затова и българската отбранителна линия, и старобългарската пътна система се развиват от север на юг. Едновременно с възобновената пътно-комуникационна система започват да функционират и нови пътни връзки, а част от старите постепенно замират. Определено не следва да се смята, че в този район през VII — X в. е изградена нова операционно-съобщителна линия.

Старобългарската пътна и селищна система по Източна Стара планина и на юг от нея винаги е разглеждана във връзка с цялостната старобългарска съобщителна мрежа или с по-значими военно-политически събития, главно войни, териториални придобивки и др. Откритите археологически материали на юг от централното било на Източна Стара планина, в южните ѝ подножия и подстъпите на проходите Върбишки, Ришки, Веселиновски, Айтоски, както и писмените сведения за събитията от VII — X в., дават основание да се приеме, че българо-византийската граница за VII — началото на IX в. (първото десетилетие до войните на Крум на юг от Балкана) е минава-

ла по южните разклонения на Източна Стара планина. Досегашните археологически материали, отнасяни към IX — X в.⁸, не могат да потвърдят, че т. нар. област Загора е присъединена към България по време на събитията от 705 г. Сведението на Симеон Логотет: "...отрязва от гръцката земя и му даде онази, която днес наричат Загория"⁹ датира два века след събитията. Според Вл. и К. Шкорпил отзвук от посоченото събитие е наличието на загорци в района между селата Дебелт, Русокастро и Трояново¹⁰. Тази територия отново е отбелязана във връзка с покръстването при Борис¹¹. Според В. Златарски посочената от Симеон Метафраст и Логотет област под името Загория била разположена между Източна Стара планина и пограничния окоп Еркесия и между Сливен и Месемврия. Мнението на В. Златарски изцяло се приема от Бъри. По-различни са вижданията на П. Мутафчиев, според когото Загора включва земите "отвъд Хемус, около Сливен, Ямбол и Айтос", както и на В. Гюзелев, според когото приблизителният териториален обхват е следният: на юг крепостта Милеона (дн. с. Ябълково, Хасковско), на север — Източна Стара планина, на изток — черноморската област Емона, на запад — Филипопол, като извън Загора остават Несебър и Поморие¹².

Нямам за цел да се спирам на различията по отношение на географското разположение и обхвата на областта на изток. Независимо дали на изток Загора се простира до Айтос, или до морето (Несебър и Поморие), включените в настоящото изследване земи са част и почти изпълват разглежданата област¹³. Има обаче и още едно сериозно мнение за придобиването на областта Загора, съществено по-различно от посочените досега. Г. П. Цанкова смята, позовавайки се на сведенията на Йоан Зонара¹⁴, че Загора е била отстъпена едва при Борис и това е земята между Дебелт и Сидера. Археологическите проучвания на Карнобатската крепост, Дебелт, теренните обхождания и събраните старобългарски материали, изграждането на валовата система на Карнобатската крепост, Еркесията и нейното разположение, съвпадащо изцяло с мирния договор, визиран в Сюлейманкьойския надпис, доказват, че в първоначалния период VII — IX в. българо-византийската граница е минавала по централната част на Източна Стара планина.

Създаването на българската държава през 681 г. коренно променя обстановката на Балканския полуостров. На север от Стара планина се изгражда една млада, жизнена, но все още неукрепнала държава, имаща за съсед мощната Византийска империя. Славяните и българите установяват със съседна Византия трайни и твърде сложни променливи отношения на чести войни и периоди на мир¹⁵. Поставя се началото на вековен двубой, в който България отстоява всячески своето съществуване, а Византия се стреми да ликвидира северния си съсед.

С утвърждаването на Плиска за столица на България най-голямо значение придобиват днешните източностаропланински проходи — най-вече Риш-

кият, чиято роля става приоритетна. И когато столица е Плиска, и след 893 г. — Преслав, и за двете държави е от значение кой ще владее южните области пред източностаропланинските проходи¹⁶. За Византия източноподбалканската област осигурява плацдарм за директно настъпление срещу столиците на България. Така тя прекъсва възможността да бъде нападана по най-кратките и удобни пътища — от Източна Стара планина към Адрианопол и Константинопол. И обратно — от жизнена важност за България е тя да владее тези земи, с което спира опитите на Византия да развие настъпление на север към Плиска и Преслав и да нахлува през ниските части на Източна Стара планина. Затова с изключителна упоритост воюват тук и Византия, и България и, както подчертава П. Мутафчиев, тази упоритост “не е никак странна”¹⁷. Разбира се, проходите не са само за връзка между военно-политическите центрове, но и за търговско-стопански комуникации. Голяма част от ранновизантийските укрепления или почти всички от тях са били разрушени при дългогодишните нападения на славяни, авари и българи. От досегашните изследвания се констатира, че по-голямата част от тях не са използвани първоначално, само някои вероятно са преизползувани в същия вид. Това са възлови крепости по възможните проходими места: Везенковската крепост “Голямото кале” (на 4,2 км северно-северозападно от с. Везенково); Марашката крепост (на 8 км западно от с. Терзийско); Терзийската крепост (на 4 км западно от с. Терзийско); Карнобатската крепост (на 7,5 км западно от Карнобат); крепостта до с. Рупча в местността Асарбаир (на 3 км източно-североизточно от с. Рупча). Паралелно с това българите пристъпват към изграждането на нови, отбранителни съоръжения — прегради, с които охраняват проходите и подстъпите им в по-уязвимите участъци¹⁸. К. Шкорпил, един от основните изследвачи на укрепителните съоръжения по Стара планина, смята, че балканските окопи по хребетите са изградени от Аспарух¹⁹.

В периода VII — началото на IX в. Карнобатската крепост запазва размерите и формата си, — каквато е била през ранновизантийския период (до VII в.). Макар и доста важна със стратегическото си положение, Карнобатската крепост Маркели добива възлово значение през средата на VIII в. В края на първото десетилетие на IX в., след крупните победи на хан Крум, следва първото териториално разширение на българската държава на юг от Балкана. То изцяло се подкрепя от археологически материали и фортификационните изменения на Карнобатската крепост (изграждането на грандиозните валови съоръжения), които до голяма степен съвпадат с изворовите сведения за отвоюването от хан Крум на градовете Дебелт и Месемврия. Строежът на валовете (към първите десетилетия на IX в.), на старобългарската църква (в края на IX или началото на X в.) определя крепостта

Маркели като важен аванпост на България по трасето на главния път към Византия.

Проучванията в Дебелт и дебелтския район доказват включването на този важен и граничен селищен пункт към българската държава. Сигурен аргумент за българското присъствие на юг от Балкана са откритата в Дебелт митница²⁰, средновековна църква от IX в. и печатите на Борис-Михаил, датирани между 866—886 г. Че през VII и VIII в. Дебелт е част от Византия, убедително доказват епархийските списъци. Първоначалното присъединяване на Дебелт към България следва да се свърже с успешната война на хан Крум през 812 г. по сведенията на Теофан, който съобщава, че Крум “превзел с обсада Дебелт и преселил жителите му, които преминали на негова страна заедно с епископа”. Хамбарлийският надпис също свидетелствува, че Крум успял да превземе редица крепости и градове, между които и Дебелт. За включването на Дебелт в новите български граници говори и Вторият Хамбарлийски надпис. Отражение от тези събития се открива и в хрониката на Анастасий Библиотекар²¹.

Големите промени в българо-византийската граница, настъпили с победоносните походи и войни на хан Крум на юг, са фиксирани в Сюлейманкьойския надпис. В превода на В. Бешевлиев, в първата от единадесетте глави, отнасящи се за територията на българо-византийската граница, е записано: “...Тя трябва да бъде от Девелт до Перамостел и между двата Авролева, и многото мостчета и между Валзина и Агатоники, и до Хеброс, и до планината Хемус”. В многотомната история на България е отразено възприетото от редица учени мнение, че “Границата започвала при Дебелт до Бургаския залив, продължавала общо в югозападна посока по известния граничен окоп Еркесия и минавала през Тунджа...”²².

Въпросът е дали пограничният вал Еркесия през този период е бил вече изграден. Горна граница е 967 г., когато при похода на Никифор Фока Еркесията е съществувал. Други мнения свеждат долната граница до събитията през 705 г. Досега валът е твърде слабо проучван по археологически път²³. Фактът, че земленото съоръжение на Карнобатската крепост Маркели е построено в началото на IX в., и абсолютната идентичност между външния южен окоп на Маркели с Еркесията²⁴, насочват строежа на най-голямото валово съоръжение в Южна България към същия период. Това предположение се допълва от още доказателства.

Внимателното проследяване на географските дадености в Сюлейманкьойския надпис дава трасето на Еркесията в участъка от Дебелт до Тунджа. Това мнение се споделя от редица автори и в “История на България”, така мисли и Р. Рашев²⁵. Във връзка с това се засяга и проблемът за местностите Авролева, споменати веднъж по повод на военните приготовления между Кардам и Константин VI и втори път — в Сюлейманкьойския над-

пис. И по този въпрос са изразени доста мнения. Споменаването на двата Авролева след Дебелт, Перамостел и преди многото мостчета означава, че те се намират пред (източно) река Тунджа и единствено следвайки трасето на Еркесията, могат да бъдат само двата Бакаджика. Що се отнася до Перамостел, засега този обект не може да бъде локализиран поради оскъдната информация²⁶.

Става пределно ясно, че в Сюлейманкьойския договор границата между България и Византия през 815 г. съвпада с Еркесията. Наличието на старобългарски материали в Карнобатската крепост Маркели от началото на IX в. и в Дебелт от втората половина на IX в.; старобългарските селища и използваните крепости по линията Марашки проход (крепостта “Марашко кале”; крепостта “Терзийското кале”; селището в местността Селището на 2 км източно от село Огнен и трите обекта върху Терзийския баир) — Маркели — към Русокастро (през старобългарските селища край село Драганци в местността Курбак тарла, на 2—3 км северно; до село Козаре — крепостта в местността Каята, на 2 км северно, и селището Под каята, на 1 км северно, както и Русокастренската крепост и селищата край нея) — Дебелт, очертават природогеографска гранична линия на територия, присъединена към България едва в началото на IX в. при настъплението на Крум. Това отнася изграждането на Еркесията най-късно към управлението на Омуртаг и съвпада с договора за мир от 815 г. Р. Рашев смята, че това импозантно съоръжение е създадено дори в хода на войната между Крум и Византия и при договора е поставило византийците пред свършен факт, а колкото до самото му изграждане — не е било проблем да се извърши изключително бързо с големия брой пленници. Освен това Д. Овчаров открива керамика, датирана към VIII — IX в.

Археологическите материали и писмените източници показват, че първото териториално разширение на българската държава на юг от Източна Стара планина е осъществено към началото на IX в. при походите на хан Крум. Тогава в нейните предели за пръв път трайно (т. е. тези земи престават да бъдат буферна зона между България и Византия) влизат земите, ограничени по линията Дебелт — река Тунджа, очертани от пограничния окоп Еркесия. В системата на изграждането на валове по южната граница Р. Рашев разграничава два етапа: първоначално валове в Стара планина, затварящи проходите, и втория етап — Еркесията, което К. Шкорпил отчита като трети етап. Този пункт е изцяло верен в основата си, но следва да се развие.

На първо място, българите действително са изградили няколко преградни стени в невралгичните и уязвими проходни места. На следващо място идва отвоюването на южните пространства пред Ришкия и Веселиновския проход, фиксирано със създаването на внушителните землени съоръжения

на Карнобатската крепост Маркели и превръщането ѝ в най-големия старобългарски лагер на юг от Източна Стара планина и в аванпост на България пред посочените проходи. На трето място вече идва изграждането на Еркесията, фактически маркиращо усвояването на определена територия. Еркесията като погранична линия е контролирала пътищата, най-важните от които са минавали през охраняваните пунктове-лагери. За наличието на лагер по Еркесията разполагаме с данните на К. Шкорпил за укреплението "Циганска еркесия" край село Люлин²⁷. Второ окопово укрепление има на западния бряг на река Тунджа, западно край село Окоп, Ямболско²⁸. К. Шкорпил пише и за път от Карнобатската крепост към "Циганската еркесия" и Бакаджика и на юг към Константинопол²⁹.

Началото на трайното старобългарско присъствие в тези земи следва да се отнася към проследените събития. При това положение предната северна отбранителна линия на Византия, която е съобразявана с новата ситуация от Черно море до река Тунджа, има за свои опорни пунктове укрепления край град Грудово, село Правдино и село Войника или още по-южно, по вододела Странджа — Дервент — връх Сакар.

Вероятно българите не са успели да усвоят териториите южно пред проходите, западно от Черноморието, източно от река Тунджа и на юг до Еркесията в демографско отношение. Няма да бъде пресилено, ако се смята, че в периода VII — IX в. съществува демографски вакуум и обезлюдяване на тази област, т. е. в поселищното развитие е налице хиатус, настъпил още преди или непосредствено след създаването на българската държава. Само така може да се обясни съобщението на Продължителя на Теофан Скилица-Кедрин и на други автори, че при покръстването на българите императрицата отстъпила на българския владетел Борис "необитаваната по това време област, простираща се от така наречената Сидера, която била тогава граница между ромеите и българите, до Девелт"³⁰. Заселването на тази територия с цивилно население е извършено едва след средата на IX в., т. е. след покръстването. Този източник поставя още един въпрос — за границата между България и Византия, отново изтеглена до Сидера (на север) най-вероятно през неуспешната за българите война с Византия в 855—856 г., когато България губи Дебелт, областта Загора и др.³¹

Сериозните етнодемографски проблеми в тази област намират своя израз в едно относително съпоставяне. Сравняването на гъстотата на поселенията от ранновизантийския (IV — VII в.) и от старобългарския (VII — X в.) период е изцяло в полза на първия, и то неколkokратно.

Военно-политическите събития до 50-те години на IX в. показват, че тези земи, особено равнинните им части пред проходите и до Еркесията, остават арена на междуособици. Географско-стратегическата граница и след Сюлейманкьойския договор основно продължава да бъде източностаропланин-

ската верига, като България постепенно усвоява византийските укрепления — Марашката крепост, Терзийската крепост, Карнобатската крепост Маркели, крепостта до Русокастро, Козаре и ги преустройва съобразно с новите функции, които им възлага. Това означава, че до края на VIII и началото на IX в. границата действително е минавала по централната част на източностаропланинското било и под него, докато след IX в. тя се измества на юг. Така защитната отбранителна концепция на българската държава е изграждана от проходите на север и представлява част от поясите, охраняващи столицата Плиска, а впоследствие и Преслав³².

При осъществяването на своите отбранителни функции българите развиват укрепителната система от север на юг, т. е. от вътрешността към периферията³³. В целия период VII — X в., както и по времето на Второто българско царство, централна роля играе природогеографският фактор Стара планина. Тази роля в българската история е въпрос, великолепно разработен от П. Мутафчиев. Големите предимства, които дава старопланинската верига, са своевременно отчитани и взети под внимание при конструирането на южната отбранителна полоса на българската държава. Равнинният терен южно пред споменаваните проходи е трудно да бъде удържан при засилен противников натиск, свързан с изместването на българо-византийската граница на юг. Отбранителната система на България се развива изцяло динамично³⁴.

Що се отнася до друг спорен проблем в българската история — получаването на областта Загора от Тервел през 705 г., ще припомним мненията на Г. П. Цанкова и В. Бешевлиев, отчитащи, че дори ако Тервел е получил Загора през 705 г., в периода 711—717 г. е бил принуден да я върне или пък договорът от 717 г. е узаконил притежанието на българите и не може да се говори за териториални отстъпки от Юстиниан II през 705 г.³⁵ Последното е като че ли най-близко до представата, изградена от археологическите свидетелства във въпросната територия.

БЕЛЕЖКИ

¹ Мутафчиев, П. Книга за българите. С., 1987, с. 43—47.

² Овчаров, Д. Византийски и български крепости V — X в. С., 1982, с. 15.

³ Дуйчев, Ив. Нападения и заселване на славяните на Балканския полуостров. — Военноистор. сб., 1975, № 1, с. 75—79.

⁴ За това вж.: Димитров, Д. Прабългарите по северното и западното Черноморие. С., 1987, с. 203.

⁵ Мутафчиев, П. Към църковно-историческата география на Пловдивско. — В: Избрани произведения. Т. 2. 1973, с. 204—206; Цухлев, Д. История на българската църква. I период — 864—1186. С., 1910, с. 77.

⁶ ГИБИ. Т. 3. С., 1960, с. 184—196. По-подробно вж.: Цухлев, Д. Цит. съч., с. 76—78; Му-

тафчиев, П. Към църковно-историческата..., с. 764, 206, 207. Интересно е мнението на Цанкова, Г. П. О територии българското государство в VII — IX в. — Византийский временник, Т. XVII, 1960, с. 133, където се приема, че северната граница на провинция Тракия минава по десния бряг на река Луда Камчия още от III в., но се запазва така и в последните десетилетия на VII в., като се приближава или слива с естествената граница — Балканския хребет. Дори се допуска, че това е границата между Тракия и Мизия от VII до началото на IX в. За доказателство се привежда публикуваният надпис от камък край село Лозарево от: В. Аврамов. (Юбилеен сборник Плиска — Преслав. С., 1929, Ч. 1, с. 216.)

⁷ ГИБИ, Т. 3, с. 184.

⁸ Вж. анализа на теренните проучвания, както и материалите от археологическите разкопки на Карнобатската крепост, Терзийската крепост, района на село Съединение, вала Еркесията (Исторически музей — Карнобат).

⁹ Стара българска литература. Т. 3. С., 1983, с. 189. За обстановката около събитията вж.: Дуйчев, Ив. Проучвания върху българското средновековие. С., 1945, с. 5—6; Баласчев, Г. Българският господар Тервел. — Периодическо списание, год. XI, 1898, кн. 55—56, с. 49—60.

¹⁰ Шкорпил, Вл. и К. Някои бележки върху археологическите и исторически изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с. 91.

¹¹ От хрониката на Скилица-Кедрин в ГИБИ. Т. 6. С., 1965, 238. Подробно изложение на мненията за Загора има в: Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава. Т. 1. С., 1978, с. 28—31.

¹² Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. С., 1918, с. 170; Известия за българите в хрониката на Симеона Метафраста. — СБНУНК, кн. XXIV, С., 1908, с. 65—70; Bugi, В. България през IX век и покръстването на славяните и българите. — ИИД, кн. IV, С., 1915, с. 161; Мутафчиев, П. История на българския народ. С., 1986, с. 116; Гюзелев, В. История на град Ямбол. С., 1976, с. 44.

¹³ От История на България. Т. 2. С., 1981, с. 111. Също така и Коледаров, П. Цит. съч., с. 28—31.

¹⁴ Сведенията на Зонара за това събитие вж. в: ГИБИ. Т. 6. С., 1965, 171. Мнението на Цанкова, Г. П. Цит. съч., с. 135.

¹⁵ Вж. Дуйчев, Ив. Традиции и институции на средновековната българска култура. С., 1986, с. 30.

¹⁶ Т.-Заимова, В. Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. — Истор. преглед, 1978, № 3, с. 38—52.

¹⁷ Мутафчиев, П. Книга за..., с. 71.

¹⁸ Кузев, Ал. Стратегическата роля на крепостите на Долния Дунав през IX — XII в. — ИНМВ, кн. XXXI, 1979, с. 5. За укрепяването на проходите пише Патриарх Никифор (ГИБИ. Т. 3. С., 1960, 304).

¹⁹ Шкорпил, К. Памятники в окрестностях Абобской равнины. — ИРАИК, X, 1905, с. 566.

²⁰ Дамянов, Ст. Археологически открития в Дебелт. — Морс, 1982, № 1, с. 241; Йорданов, Ив. Печатите на комеркиарията Дебелт. — Поселищни проучвания, 1992, № 2.

²¹ ГИБИ, Т. 3. Цит. изд., с. 185—196; ГИБИ. Т. 4. С., 1961, с. 18, 117, 161, 165; Гюзелев, В., П. Петров. Христоматия по история на България. Т. 1. С., 1978, с. 103; ЛИБИ. Т. 2. С., 1960, с. 270—271.

²² Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 153 — схемата и надпис 141; История на България. Т. 2. с. 148.

²³ Отбелязан е от: Иречек, К. Пътувания по България. С., 1974, с. 745—747; Шкорпил, Вл. и К. Някои бележки..., с. 90—91 и от Шкорпил, К. Памятники..., с. 540 и сл. Отношение към Еркесията са изразили: Благоев, Н. П. Пограничният окоп "Еркесия". — В: Сб. в чест на Луи

Леже. С., 1925, с. 293 и сл.; **Златарски, В.** История на..., Т. 1. Ч. 1, с. 179—180; Сюлейманкьойският надпис. — ИБАД, III, № 3, 1919, с. 170; **Златарски, В.** Българските князе от рода Дуло. — Периодическо списание, № 63, 1903, с. 490—491; **Аврамов, В.** Цит. съч., Ч. III, с. 28 и сл.; **Бешевлиев, В.** Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 149—150; **История на България.** Т. 2, с. 115; **Рашев, Р.** Старобългарските укрепления на Долния Дунав (VII — IX в.). С., 1982, с. 61—65. По археологически път Еркесията е проучван от: **Овчаров, Д.** Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал Еркесия в Южна България. — ГСУ ИФФ, Т. 63, № 3, 1970, с. 445—460 и от Д. Момчилов и ст. н. с. Ж. Аладжов — вж. **Момчилов, Д.** Окопът “Еркесия” и средновековните пътища в Карнобатско. — Векове, 1990, № 4, с. 63—70.

²⁴ Наличието на основен вал, ров и преден малък вал. За това вж. както следва: за Еркесията — **Д. Момчилов.** Окопът..., с. 63—66; за Карнобатската крепост Маркели — **Аладжов, Ж., Д. Момчилов.** Землено укрепление около крепостта Маркели. — В: Сб. Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991, с. 138—145.

²⁵ **История на България,** Т. 2, с. 148; **Рашев, Р.** Цит. съч., с. 62—64.

²⁶ Вж. текста в: **В. Бешевлиев.** Първобългарски надписи..., с. 153—154.

²⁷ **Рашев, Р.** Старобългарски..., с. 65; **Овчаров, Д.** Наблюдения и..., с. 453; **Шкорпил, К.** Памятники..., с. 514.

²⁸ По информация на директора на Ямболския исторически музей г-н П. Петров.

²⁹ **Шкорпил, К.** Памятники..., с. 563.

³⁰ ГИБИ, Т. 6, 238.

³¹ Подробности за тези събития могат да се проследят в: **История на България,** Т. 2. с. 214.

³² **Венедиков, Ив.** Военното и административно устройство на България през IX и X в. С., 1979.

³³ **Кецкаров, Вл.** Войните на българите в Тракия. 689—972 г. С., 1940, с. 42.

³⁴ **Мутафчиев, П.** Книга за..., с. 65—89; **Коледаров, П.** Отбранителната и граничната система на България от 681 до 1018 г. — Военноистор. сб., 1978, № 3, с. 112.

³⁵ **Цанкова, Г. П.** О территории..., с. 189; **Бешевлиев, В.** К вопросу награде, полученной Тервелом от Юстиниана II в 705 г. — Византийский временник, Т. XVI, 1959, с. 12—13.